

‘ХИТРОСТТА/ЛУКАВОСТТА’ В ПРЕДСТАВИТЕ НА БЪЛГАРИТЕ И ГЪРЦИТЕ (НА БАЗАТА НА БЪЛГАРСКИ И ГРЪЦКИ ФРАЗЕОЛОГИЧНИ ЕДИНИЦИ)

Емилия Авгинова-Николова

Чрез фразеологичната картина на света на даден народ лесно може да се открият съществени особености в неговия мироглед. Фразеологичните единици са „най-странната”, а може би поради това и най-интересната част от богатството на всеки език. Фразеологичните фондове на българския и гръцкия език разполагат с интересен и разнообразен материал за съпоставка, свързан с бита и начина на мислене съответно на тези народи.

В настоящата работа ще се спрем на понятието ‘хитрост/лукавост’, и представите за нея у гърците и българите, на базата на примери от гръцката и българската фразеология.

Ако отворим гръцкия тълковен речник на Г. Бабиньогис и потърсим значението на прилагателното ‘хитър, лукав’- гр. *πονηρός*, ще открием:

1. αυτός που τον χαρακτηρίζει η πονηριά: όποιος είναι ~ κερδίζει αυτό που θέλει χωρίς πολύ κόπο... 2. (ειδικότ.) αυτός που έχει την ικανότητα να εξαπατά με πλάγια μέσα, δόλο, κ.λπ.: είναι πολύ ~' καταφέρει να του πουλήσει ένα φτυνό δαχτυλίδι πανάκριβα // (κ. θωπευτ.) είσαι ένας ~, εσύ! // (θωπευτ.) ~ θηλυκό/ διαβολάκος/ αλεπού (βλ. λ. αλεπού). 3. αυτός που αντιλαμβάνεται την πονηριά των άλλων, που δεν ξεγελιέται εύκολα: σ' αυτή την δουλειά πρέπει να είσαι ~, για να μην σε πιάσουν κοροϊδο// είναι τόσο αθώος! Δεν κάνει ~ σκέψεις. 4. αυτός που δείχνει πονηριά, συνηθ. με χαριτωμένο τρόπο (κυр. αυτός που δείχνει άνθρωπο, που κρύβει κάτι): ~ χαμόγελο/ βλέμμα/ μουτράκι. 5. κακός στην εσωτερική του φύση (κυр. σχετικώς με τον Διάβολο): ~ πνεύματα. 6. (καθημ. αυτός που αναφέρεται τον έρωτα με άσεμνο τρόπο): την πλησίασε με ~ σκοπούς // Δεν κάνουν τίποτε πονηρό! Απλώς συναντιούνται και τα λένε // ~ ανέκδοτο. (ΛΝΕГ 1467)

Проследявайки развитието на значенията на ‘хитър/лукав’, забелязваме, че една и съща дума служи за отбелязване на доста широк спектър от значения. В синонимния ред на „лукав” в българския език влизат: *хитър, коварен, подъл, лисица, двуличен, лукавец, злорад, измамлив, притворен, злобен, велзевул, зъл, завистлив, ехиден, долен/дяволит, лъжлив, игрив/вещ, опитен, изкусен, прозорлив, умел/кокетен, отличен, чудесен, страшен/дяволски, сатанински/лисичи/ловък, съобразителен, остроумен/насмешлив, присмехулен, шеговит/неискрен, прикрит, потаен/таен, непочтен, измамнически/тънък, ироничен* (БТР).

В настоящата работа няма да успеем подробно да разгледаме всички тези определения, но ще се постараем да насочим вниманието към фразеологичните единици, съдържащи понятията: *дявол, лисица и змия*, за да успеем да стигнем до заключението, кой или какво символизира хитростта/лукавостта в гръцкия и българския език. Ще се опитаме да подкрепим разсъжденията си съответно с български и гръцки фразеологизми, включвайки пословици и поговорки (според широкото понятие за фразеологична единица пословиците и поговорките спадат към т.нар. устойчиви словосъчетания с разширено значение, които имат преносен смисъл като цели изрази, запазвайки вътрешната си форма. Широкото схващане застъпват Л. Андрейчин, Т. Бояджиев, В. Зидарова, К. Ничева. Според Т. Бояджиев с термина „фразеология” се назовава „целия фразеологичен състав на езика – всички лексикално неделими съчетания, които се употребяват в него”) (Т. Бояджиев, 1999, с. 208–209, с. 212–215). Спираме се на образите на дявола, змията и лисицата, с цел да разгледаме и обобщим представата на българите и гърците за гореспоменатото качество, тъй като тези образи безспорно извикват у нас огромен и разнообразен брой асоциации.

В Българския тълковен речник в статията на прилагателното „лукав”, ще прочетем следните определения:

- Лукав* – 1. *Който е коварен, подъл, хитър*
2. *Който изразява коварна хитрост. Лукава усмивка.*
3. *Който е игрив, добродушно хитър.*
Лукавият – *название на дявола.* (БТР)

В Българския етимологичен речник относно ‘лукав’, откриваме: *лукав* – ‘хитър, коварен, подъл’, *лукавият* ‘дяволът’. Произв. *лукавец* ‘лукав човек’ (от рус. *лукавец*), *лукавичък* умал., *лукавнувам* ‘хитрувам, дяволувам’..., *лукавство* ‘хитрост, коварство’... (БЕР 498)

В Старогръцко-български речник пък четем следното:

Стгр. *δόλιος* = *δολερός* – коваренъ, лукавъ, хитъръ; измамливъ, лъжовенъ. (СГБР 201)

Стгр. *πονηρός* – 1. мжченъ, труденъ, досаденъ, лошъ; 2. а) лошъ, негоденъ, неспособенъ, нещастенъ, вреденъ, опасенъ, враждебенъ; б) лошъ, зълъ, злобенъ, безчестенъ, пороченъ, престъпенъ, низъкъ, подълъ; с) *subst.* ὁ престъжникъ, злодей; нз. дяволътъ; (СГБР, 669)

Вгледаме ли се по-внимателно в етимологията на думата „хитър”, със сигурност ще открием още много.

Според Вейсман и неговия Греческо-русский словарь на гръцки език ‘хитър, лукав’, т.е. ‘*πονηρός*’, е свързан с ‘*πόνοσ*’, което има значения: *трудъ, работа; трудъ тяжельй, изнурительный, тягость, напряжение, борьба; ...b/ страдание, мука, горе, несчастье, бѣдствие; боль или бользнь; c/ трудъ, плодъ труда.* (ГРС 1034)

Следователно относно значението ‘хитър’, отново според речника на Вейсман, четем:

Πονηρός, 3. (*πόνοσ*), *соб. доставляющій много труда, хлопотъ; об. дурной, худой, плохой, негодный, испорченный; б/об. (нравственно) худой, дурной, злой, низкий, подлый, безчестный, ...злодей.* (ГРС 1034)

Интересно е, че например в превода на “Отче наш” от гръцки на славянски език срещаме думата „лукав”, чийто корен е – *лук*. Руската дума *лук* означава и оръжие (на бълг. *лък*), и зеленчук (на бълг. *лук*). Лукът в руски език се използва в съчетанието *морская лука* – *морской залив, бухта, изгиб морского берега, т.е. лукаморье* (поэт. устар.) – в значение ‘морски залив’. С руското *лука* се означава още и извивката на седлото, на бълг. ‘дъга на седло’, а също има значение ‘кривулица, завой на път, на река’. В молитвата „Отче наш” лукавият е дяволът. ‘*Лукав*’ означава ‘безнравствен, развратен, подъл, зъл’. Когато един от ангелите се отвърнал от Бога, той се покварил, и оттогава се опитва да въвлече в покварата и хората. Падналият ангел е самозванец, който променя, изкривява в кривото огледало Божието творение. (вж. <http://www.pravoslavie.bg/Човек/Тиквата-на-пророка>).

Така стигаме до извода, че всички тези думи са сродни, общото между тях е изкривеността в нейния широк смисъл. Дяволът се явява нейно олицетворение в представите на българина и този „герой” намира място в немалко фразеологични единици. Ето как чрез образа на дявола, като символизираш лукавостта, е охарактеризиран хитрия, подлия човек:

В български език:

На дявола цървули обува (Български пословици и поговорки, 60)

И на гявола дупките знае (Български пословици и поговорки, 60)

Знае и дяволът де се коти (Български пословици и поговорки, 61)

И дявола може да продаде (Български пословици и поговорки, 61)

И дявола надхитря (Български пословици и поговорки, 61)

Ангел му е името, дяволски му делата (Български пословици и поговорки, 62)

Ангел на лице, дявол на сърце (Български пословици и поговорки, 62)

Адвокат на дявола (Български пословици и поговорки, 62)

Доста повече тъждествени съответствия и много по-малък брой различия откриваме в гръцкия език, което е логичен факт, имайки предвид сходното историческо минало на двата съседни народа:

Ο διάβολος γίδα δεν έχει και γάλα πούλαγε (ΛΝΓΕ 483) – букв. ‘Дяволът кози няма, а мляко продава’

Της αλεπού τα μάτια και το διάβολο παντρεύουν (ΛΝΓΕ 483) – букв. ‘Очите на лисицата и дявола оженват’

Πουλάει την ψυχή σου στον διάβολο (ΛΝΓΕ 483) – букв. ‘Продава душата си на дявола’, т.е. ‘с подлост, нечестно се опитва да постигне целта си’. В българския език в случая имаме абсолютно същото съответствие.

Διάβολος μεταμορφωμένος/ με κέρατα (ΛΝΓΕ 483) – букв. ‘дявол преобразен/ дявол с рога’, т.е. отново ‘човек, който е много хитър и подъл’. В българския език съществува изразът ‘Показа си рогата’, който е с по-общо значение: ‘показа си лошите черти от характера’.

Έχει τον διάβολο μέσα του – букв. ‘има в себе си дявола’, т.е. ‘човек, който се държи неуместно’, а също и за ‘човек, много умен и деен’. (ΛΝΓΕ 483) – Тук значението на гръцката ФЕ е малко изместено встрани от това на българската. В българския: В него се е заселил/ дяволът’ означава ‘хитър, подъл, лукав човек’.

Διάβολος – букв. ‘дявол’, т.е. 1. ‘човек, който успява с остроумие и хитрост да се измъкне от заплетени ситуации’, 2. ‘изключително способен, кадърен човек’ (ΛΝΓΕ 483). Тук имаме тъждество и във формата, и в значението, и в употребата.

Διάβολου κάλτσα – букв. ‘на дявола чорап’, в значение ‘много умен и изобретателен човек’ (ΛΝΓΕ 483). В българския липсва подобна ФЕ.

Δικηγόρος του διάβολου – букв. ‘адвокат на дявола’ – за много хитър и лош човек (ΛΝΓΕ 483). В българския откриваме отново тъждество и във формата, и в значението, и в употребата.

За сравнение с Балканите, в митологията и ритуалите на редица автохтонни култури от Сибир и Северна Америка ролята на хитреца, дръзнал да наруши първичния божествен порядък и с кражба или измама да промени света, играят гарванът или койотът.

В митологията лукавите божества и герои не се подчиняват на общоприетото. Често умишлено или без лоши намерения те изиграват боговете или крадат от тях, но нарушавайки божествените повели или природните закони, често правят услуга на хората. В гръцката, римската, славянската и други митологии като божества или герои с лукав характер се открояват гръцкият титан Прометей, който открадва огъня, за да го даде на хората, героят Одисей, който се прославил с хитростта и остроумието си, давайки идеята за направата на Троянския кон по време на Троянската война, гръцкият бог Хермес, когото Омировият химн за Хермес възпява като: „много променлив, любезно хитър, обирджия, крадец на говеда, носач на сънища, наблюдател през нощта, крадец на портите, такъв, който скоро ще покаже чудни дела сред безсмъртните богове.” Като преводач, той е вестител на боговете към хората и т.н.

Символ на лукавството и хитростта в Библията пък е змията. Именно тя подтиква Адам и Ева да вкусят от плодовете на Дървото на познанието и ги уверява, че плодовете на това дърво ще им донесат безсмъртие, а всъщност те биха могли да постигнат само мъдростта. Змията е първообраз на духа на злото. Тя представлява препятствието, с което човекът се сблъсква в своето търсене на извора на безсмъртието.

„Змията е гръбначно животно, което олицетворява ниските пластове на психиката, тъмната ѝ страна, всичко рядко, неразбираемо, тайнствено”. (JUNH 237 цит. по Речник на Символите 338).

Много често по цвят змията е пъстра. Би било интересно да отбележим, че съществуват достатъчно общи признаци при ‘пъстър’ и ‘лукав’, но тук няма да се спираме на въпроса за семантичната връзка между ‘пъстър’ и ‘лукав’, още повече, че той подробно е разработен от А. Петрова и Б. Ганева в статията им „Семантичният преход ‘пъстър’ – ‘лукав’ в балканските езици”. Ще споменем само, че според авторите: „Срещата в пределите на *пъстротата* на *черното* с *бялото* като две противо-

положни начала е основата, на която възниква удивителната близост в семантиката на думите за ‘пъстър’ и ‘сив’ и еднаквото обвързване с представата за пресичането на добро и зло, живот и смърт. Любопитно е, че етимологията на различни думи за ‘сив’ и ‘пъстър’ потвърждава идеята за оформяне на зона, в която се срещат всички начала, границата на цветовете, мъглявината, изначалната неопределеност, от която започва формирането на противоположностите. Ако проследим развитието на всяка от думите в синхрония и диахрония, ще забележим, че един и същ корен в различните езици и в различни отрязъци от време е служил за отбелязване на един твърде неопределен и широк спектър от цветови нюанси – *белезникав, пъстър, сив, тъмнокафяв, син, черен, жълт, жълтеникав, червеникав, жълточервен, сивожълт, сивобял* и т.н.” (Ганева, Петрова).

По данни от речника на Срезневски в преводната литература стгр. ποικίλος винаги се превежда със стбълг. *пъстрыи* ‘пъстър, разноцветен, петнист’, ‘разнообразен’, ‘хитър, лукав’, което е основание да се предположи, че един от възможните пътища за поява на сема ‘лукав’ в семантичната структура на *пъстър* е калкиране от гръцки. (цит. по Ганева, Петрова). Всички производни на ποικίλος, както и други думи със значение ‘пъстър’ в новогръцки носят още това значение:

нгр. ποικίλ-ωήός ‘пещ загадъчно, хитро’ (ГРС 1019)

ποικιλόφρων ‘с пъстър ум’, ‘хитър, коварен’ (ГРС 1019)

Съвсем естествено, *пъстротата*, като атрибут на нечестивите сили, постепенно започва да се свързва с ‘хитрост, лукавост, лицемерие’ – преход, който е бил развит в старогръцки: стгр. ποικίλλω ‘правя шарен, нашарвам, изписвам, изработвам художествено’, ‘разкрасявам, хваля’; ‘измислям хитро, говоря или постъпвам хитро’ < ποικίλος ‘пъстър, шарен, пъстроцветен, петнист’; ‘изкусно изработен, художествен’, ‘разнообразен’, ‘забъркан, хитро замислен’, ‘хитър, лукав’; ποικιλό-μητης ‘с пъстър ум’, ‘изобретателен, остроумен, лукав’ (СгБР 658); ποικιλόφρων ‘с пъстър ум’, ‘хитър, коварен’ (СгБР 659).

Пъстротата е неотменно качество на змията и ключова дума в гатанки и пословици на различни народи. Всеизвестно е оприличаването на змията на ‘шарена тояга’ в българския фолклор: *Шарена тояга през полето бяга. Що е то? Или: Пъстра тоежка в усое лежи. Или Везано, писано, със ръка не пипнато! /Змията/*. Тук отново виждаме връзката

между шарен/пъстър и лукав. И още: “*Шарено, шарено, в ръка не хванато* (змията), *Шарена тояга у бряг лежи* (образът на змията като пазител на входа към отвъдното) и др.; ср. *šaran, šaranka, šarenka* „пепелянка“, *šàrunica*, двурога змия“, *šarica* `название за змия в Далмация, *šárka* „змия“, лит. *margùlė* „малка отровна змия“, *marguõlė* „пепелянка“ и др. В народното съзнание понякога змията и рибата, като представители на долния свят, се отъждествяват. Според източносръбско поверие *змеят* произлиза от *шарана*, на когото на 40 години поникват криле и крака. В латвийска легенда *дяволът*, бягайки от Перкунас, се превръща в *риба*” (вж. Ганева, Петрова). В славянските и балтийските езици пък *пъстротата* е характеристика и на *дявола* и *нечистите сили*, както и на животните, отъждествявани с тях – *козата, свинята, коня, кучето, вълка, котката, змията, рибата*.

Змията действително се оказва олицетворение на лукавостта в представите и на двата народа – българския и гръцкия: в българския език думата *змия* е развила преносно значение ‘лош, неискрен, коварен човек’, както и в гръцкия съответно *φίδι* има преносно значение ‘ο ύπουλος, ο κακός άνθρωπος’.

Като доказателство в български език откриваме огромно количество пословици и поговорки с компонент *змията*, като олицетворение на подлостта:

Прегърни змия да те ухапе (Български пословици и поговорки 65) – довери се на хитър, подъл човек и ще те подведе.

Не ща змия в пазвата си! (Български пословици и поговорки 65) – не искам да се доверя на подъл, лукав човек.

Държа/ крия змия в пазвата си (ФРБЕ 290) – доверявам се на хитър, подъл човек.

Ловя змиите с людски ръце (ФРБЕ 563) – използвам друго при извършване на опасна и рискована работа, която ще ми донесе облага.

Засъска като пепелянка змия (Български пословици и поговорки 38) – заговори ядно.

В гръцки език с компонент *змията*, откриваме ФЕ, които също така са немалко на брой:

Ζεσταίνω φίδι στον κόρφο μου (ΛΝΕΓ 1904) – букв. ‘Топля змия в пазвата си’

Έχω φίδι στον κόρφο μου (ΛΝΕΓ 1904) – букв. ‘Имам змия в пазвата си’

Φύλα φίδι το χειμώνα να σε φάει το καλοκαίρι, Θρέφε φίδι το χειμώνα να σε φάει το καλοκαίρι (ΛΝΕΓ 1904) – букв. ‘Пази змия през зимата да те изяде през лятото/ Храни змия през зимата да те изяде през лятото’

Με ζώνουν τα φίδια (ΛΝΕΓ 1904) – букв. ‘Опасват ме/нося на кръста си змии’, т.е. ‘обзет съм от подозрения или безпокойство, предчувствайки нещо опасно’.

От разгледаните ФЕ стигаме до извода, че в представите и на българите, и на гърците змията в еднакво голяма степен е символ на коварството, подлостта, лукавостта (не толкова на мъдростта). Наред със змията, олицетворение на тези черти обаче и при двата народа е и лисицата.

Ето някои примери – български пословици и поговорки с компонент *лисица*:

Лисицата и калугерка да стане, между кокошките не я пуцай (Български пословици и поговорки 58)

Кротка лисица кокошки яде (Български пословици и поговорки 63) = *Κοгато ти се види лисицата кротка, тогаз най да си пазиш кокошките* (Български пословици и поговорки 58)

Знае лисицата какъв огън прескача (Български пословици и поговорки 58)

Лисица на пазар не ходи – 1. употребява се, когато хитър човек не се явява там, където присъствието му не е удобно или е опасно; 2. употребява се, когато потаен човек се въздържа да заяви открито нещо, което знае или да изкаже своето мнение. (ФРБЕ)

Примери с гръцки пословици и поговорки с компонент *лисица*:

Όταν πεινάει η αλεπού, καμώνεται ότι κοιμάται (Κ. Στρατηγάκης 187) – букв. ‘Когато лисицата е гладна се прави, че спи’

Της αλεπού τα μάτια και το διάβολο παντρεύουν (Κ. Στρατηγάκης 187) – букв. ‘Очите на лисицата и дявола оженват’

Όσα δε φτάνει η αλεπού τα κάνει κρεμαστάρια – (ΛΝΓΕ 119) букв. ‘Това, което лисицата не може да стигне, го нарича закачалка’, т.е. Не могла да стигне лисицата гроздето и казала, че е кисело/ че не става за ядене

Η παλιά αλεπού στην παγίδα δεν πιάνεται (ΛΝΓΕ 119) – букв. ‘Стара лисица в капан не се хваща’

Η γριά αλεπού δεν πιάνεται με ξοβέργες (ΛΝΓΕ 119) – букв. ‘Стара лисица не се хваща в капан’

Η αλεπού στην ανεμοζάλη χაίρεται (ΛΝΓΕ 119) – букв. ‘Стара лисица не се хваща в капан’

Η αλεπού με ακρίδες δε χορταίνει (ΛΝΓΕ 119) – букв. ‘Лисицата със скакалци не се засища’

Η αλεπού σαν γεράσει γίνεται καλόγρια (Κ. Στρατηγάκης 187) – букв. ‘Лисицата като остарее, става калугерка’, т.е. на старини става хрисима, честна

Από γίγαντα δανείσου κι από αλεπού αλαργίσου (Κ. Στρατηγάκης 187) – букв. ‘от великан вземи назаем, а от лисицата стой далеч’,

От събрания и разгледан материал – фразеологични единици с компонент *дявол, змия и лисица* – стигаме до заключението, че представите за хитростта/лукавостта у двата балкански народа, съответно българския и гръцкия, напълно съвпадат. Като носител на подлостта и творяща хитрини, най-често срещана и в двата езика е лисицата. Образите на тези живогни са се запечатали трайно в народната памет, като символ на нечестивото, на измамата и подлостта. Причините за това са очевидни – географското положение, произходът и общото историческо минало, сходството в нравите и обичаите на двата съседни народа, особеностите на националното осмисляне на даден образ, намерили отражение в езика. Езиковите традиции, формирани в резултат на определено историческо развитие на дадения език, създават „номинативна традиция” (вж. Легурска П.) – тенденция за назоваването на определени обекти от т.н. картина на света съгласно едни или други принципи, запаметени в езика на представителите на даден народ.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Андрейчин, Л. Български език, 1974, с. 139–141.

БЕР: Български етимологичен речник. Т. II–III. София, БАН, 1979.

Бояджиев, Т. Лексикология, Съвременен български език, 1999.

Български пословици и поговорки. С, 1986.

БТР – Български тълковен речник <http://www.kakvo.org/tword/лукав>

Ганева Б., А. Петрова. Пъстрото като връзка и преход между различни състояния (За митологичната основа на няколко балкански езикови единици), Международна научна конференция „10 години специалност Балканистика”. София, 2005, с. 11–22.

ГРС: А. Вейсман. Греческо-русский словарь. Москва, 1991.

Легурска, П. Фрагменти от езиковата картина на света през призмата на вторичното назоваване (върху материал от български, руски, сръбски, чешки, френски, английски и иврит). – http://www.belb.net/projects/proektpm/uvod_I_obsht_uvod_.pdf

Петрова, А., Б. Ганева. Семантичният преход ‘пъстър’ – ‘лукав’ в балканските езици. Сборник в чест на проф. д-р Ангел Давидов. Международна научна конференция. В. Търново, 2004, с. 427–441.

РС: Ж. Шевалие., А. Грийнберг. Речник на Символите. София, 1995

СтБР: Старогръцко-български речник. София, 1992

ТР – терминологичен речник <http://www.terminological.net/alpha/27774.html>

ФРБЕ: Ничева, К., С. Спасова-Михайлова, Кр. Чолакова. Фразеологичен речник на българския език. Т. 1, 2. София, 1974.

ЭСРЯ: М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка. Москва, 1986–1987.

<http://www.pravoslavie.bg/Човек/Тиквата-на-пророка> – Дякон Михаил Першин

ΛΝΓΕ: Γ. Μπαμπινιώτης, Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας, 1998, Αθήνα

ΠΡΓ: Κ. Στρατηγάκης, Παροιμίες ρητά γνωμικά νεοελλήνων, βυζαντινών, αρχαίων, Αθήνα, εκδόσεις Σαββάλας, 2005.